پشت‌پرده ترور ناصرالدین‌شاه

دکتر محمدحسن پدرام

ایمیل:
dr.m.hassan.pedram@gamil.com

وابستگی:
محقق تاریخ مشروطیت آذربایجان

چکیده:

این مقاله با استناد به اسناد تاریخ فراماسونری ایران، نقش محافل فراماسونری و سیدجمال‌الدین اسدآبادی (افغانی) را در ترور ناصرالدین‌شاه بررسی می‌کند. نویسنده نخست دیدگاه مورخانی چون محمود محمود، ابراهیم صفائی و اسماعیل رائین را درباره کاردانی و تجددخواهی شاه و نقش بیگانگان در قتل او نقل می‌کند. سپس تاریخچه فراماسونری در ایران را از دوره فتحعلی‌شاه و ورود میرزا عسگرخان اوری افشار و فعالیت سرجان ملکم و سر هاردفورد جونز پی می‌گیرد و نشان می‌دهد چگونه انگلیسی‌ها با پرداخت مقرری، درباریان را به لژها کشاندند. بخش بعدی به افشاگری محمود محمود و سپس آثار خان‌ملک ساسانی، ابراهیم صفائی و اسماعیل رائین می‌پردازد که پرده از اسرار فراماسون‌ها برداشتند. نویسنده عضویت سیدجمال را در لژهای پاریس، لندن و استانبول و ارتباط او با ادوارد براون، ملکم‌خان، بلنت، چرچیل و لرد کرزن مستند می‌کند و انگیزه‌های او را برای رسیدن به قدرت و دشمنی با شاه تحلیل می‌کند. سپس ماجرای تبعید سید به حضرت عبدالعظیم، همفکری او با ملکم در لندن، مذاکره با سلطان عبدالحمید دوم و صدور فرمان قتل شاه را شرح می‌دهد. در ادامه، اعزام میرزا رضا کرمانی به استانبول و دیدار او با سید و دستور قتل شاه، و سپس ترور ناصرالدین‌شاه در حرم حضرت عبدالعظیم در ۱۷ ذیقعده ۱۳۱۳ق بازگو می‌شود. نویسنده در پایان به اسناد هویت افغانی سیدجمال، انتقال جسد او به کابل و اختلاف نظر درباره ملیت او می‌پردازد. نتیجه مقاله آن است که ترور شاه نتیجه همدستی محافل فراماسونری، دیپلماسی بریتانیا و جاه‌طلبی سیدجمال بود.

کلمات کلیدی: ناصرالدین‌شاه، فراماسونری، سیدجمال‌الدین اسدآبادی، میرزا رضا کرمانی، مشروطیت

استناد (آپا):

پدرام، م.ح. پشت‌پرده ترور ناصرالدین‌شاه. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۴، شماره ۱۳، پاییز ۱۴۰۵. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

Dr. Mohammad Hassan Pedram

Email:
dr.m.hassan.pedram@gamil.com

Affiliation:
Researcher on the Constitutional History of Azerbaijan

Behind the Scenes of Naser al-Din Shah's Assassination

Abstract:

Drawing on documents from the history of Freemasonry in Iran, this article examines the role of Masonic circles and Sayyid Jamal al-Din Asadabadi (Afghani) in the assassination of Naser al-Din Shah. The author first cites historians such as Mahmud Mahmud, Ebrahim Safa'i, and Esmail Ra'in on the Shah's competence and modernizing reforms and on foreign involvement in his murder. He then traces the history of Freemasonry in Iran from the reign of Fath-Ali Shah, the entry of Mirza Asgar Khan Uri Afshar, and the activities of Sir John Malcolm and Sir Harford Jones, showing how the British drew courtiers into the lodges through stipends. The next section discusses the exposés by Mahmud Mahmud and later works by Khan-Malek Sasani, Ebrahim Safa'i, and Esmail Ra'in, which uncovered Masonic secrets. The author documents Sayyid Jamal's membership in lodges in Paris, London, and Istanbul and his ties with Edward Browne, Malkam Khan, Blunt, Churchill, and Lord Curzon, analyzing his ambitions for power and his hostility toward the Shah. He then recounts Sayyid Jamal's exile to Shah Abd al-Azim, his collaboration with Malkam in London, negotiations with Sultan Abdülhamid II, and the issuance of the order to kill the Shah. Next comes the dispatch of Mirza Reza Kermani to Istanbul, his meeting with Sayyid Jamal, and the assassination of Naser al-Din Shah at the Shah Abd al-Azim shrine on 17 Dhu al-Qa'da 1313 AH. Finally, the author addresses the documents on Sayyid Jamal's Afghan identity, the transfer of his body to Kabul, and the dispute over his nationality. The article concludes that the assassination resulted from the collusion of Masonic circles, British diplomacy, and Sayyid Jamal's ambition.

Keywords: Naser al-Din Shah, Freemasonry, Sayyid Jamal al-Din Asadabadi, Mirza Reza Kermani, Constitutionalism

CITATION (APA):

Pedram, M.H. Behind the Scenes of Naser al-Din Shah's Assassination. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 04, number 13, Fall 2026, ISSN: 3041-8690.

Dr. Məhəmməd Həsən Pədram

E-poçt:

dr.m.hassan.pedram@gamil.com

Mənsubiyyət:

Azərbaycan məşrutə tarixçisi

Nasirəddin Şahın Öldürülməsinin Pərdəarxası

Xülasə:

Bu məqalə İranda masonluq tarixinə dair sənədlərə əsaslanaraq mason dairələrinin və Seyid Cəmaləddin Əsədabadinin (Əfqani) Nasirəddin Şahın öldürülməsində rolunu araşdırır. Müəllif əvvəlcə Mahmud Mahmud, İbrahim Səfai və İsmayıl Rain kimi tarixçilərin Şahın bacarığı və yenilikçi islahatları, habelə qətlinə xarici qüvvələrin qarışması barədə fikirlərini gətirir. Sonra İranda masonluğun tarixini Fəthəli şah dövründən, Mirzə Əsgərxan Urya Əfşarın girişindən və Ser Con Malkolm ilə Ser Harford Consun fəaliyyətindən başlayaraq izləyir və ingilislərin maaşlarla saray əyanlarını lojalara necə cəlb etdiklərini göstərir. Növbəti bölmə Mahmud Mahmudun ifşalarına və Xan-Məlik Sasani, İbrahim Səfai ilə İsmayıl Rainin mason sirlərini açan əsərlərinə həsr olunur. Müəllif Seyid Cəmalın Paris, London və İstanbul lojalarındakı üzvlüyünü və Edvard Braun, Malkom xan, Blant, Çörçill və Lord Körzonla əlaqələrini sənədləşdirir, onun hakimiyyət hərisliyini və Şaha düşmənçiliyini təhlil edir. Daha sonra Seyid Cəmalın Şah Əbdüləzimə sürgünü, Londonda Malkomla əməkdaşlığı, Sultan II Əbdülhəmidlə danışıqları və Şahın öldürülməsi əmrinin verilməsi izah olunur. Ardınca Mirzə Rza Kirmaninin İstanbula göndərilməsi, Seyid Cəmal ilə görüşü və Nasirəddin Şahın 17 zilqədə 1313-cü ildə Şah Əbdüləzim türbəsində öldürülməsi nəql edilir. Sonda müəllif Seyid Cəmalın əfqan kimliyinə dair sənədləri, cənazəsinin Kabula köçürülməsini və milliyyəti ətrafındakı mübahisəni araşdırır. Məqalə belə nəticəyə gəlir ki, qətl mason dairələrinin, Britaniya diplomatiyasının və Seyid Cəmalın hərisliyinin əlbirliyinin nəticəsi idi.

Açar sözlər: Nasirəddin Şah, masonluq, Seyid Cəmaləddin Əsədabadi, Mirzə Rza Kirmani, məşrutiyyət

CITATION (APA):

Pədram, M.H. Nasirəddin Şahın Öldürülməsinin Pərdəarxası. Urmiya: “Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar” İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 04, nömrə 13, Payız 2026, ISSN: 3041-8690.

Dr. Muhammed Hasan Pedram

E-posta:

dr.m.hassan.pedram@gamil.com

Üyelik:

Azerbaycan Meşrutiyet Tarihi Araştırmacısı

Nasıreddin Şah Suikastının Perde Arkası

Özet:

Bu makale, İran'da Masonluğun tarihine dair belgelere dayanarak, Mason çevrelerinin ve Seyyid Cemaleddin Esedabadi'nin (Afgani) Nasıreddin Şah'ın öldürülmesindeki rolünü inceler. Yazar önce Mahmud Mahmud, İbrahim Safai ve İsmail Rain gibi tarihçilerin, Şah'ın ehliyeti ve yenilikçi reformları ile cinayetinde yabancı parmağına dair görüşlerini aktarır. Ardından İran'da Masonluğun tarihini Feth Ali Şah döneminden, Mirza Asger Han Uri Afşar'ın girişinden ve Sir John Malcolm ile Sir Harford Jones'un faaliyetlerinden başlayarak izler ve İngilizlerin saray erkânını maaşlarla localara nasıl çektiklerini gösterir. Sonraki bölüm, Mahmud Mahmud'un ifşalarını ve Khan-Malek Sasani, İbrahim Safai ile İsmail Rain'in Mason sırlarını ortaya çıkaran eserlerini ele alır. Yazar, Seyyid Cemal'in Paris, Londra ve İstanbul localarındaki üyeliğini ve Edward Browne, Malkam Han, Blunt, Churchill ve Lord Curzon ile bağlarını belgelendirir; iktidar hırsını ve Şah'a düşmanlığını analiz eder. Ardından Seyyid Cemal'in Şah Abdülazim'e sürgününü, Londra'da Malkam ile işbirliğini, Sultan II. Abdülhamid ile müzakerelerini ve Şah'ın öldürülmesi emrinin verilmesini anlatır. Daha sonra Mirza Rıza Kirmani'nin İstanbul'a gönderilmesi, Seyyid Cemal ile görüşmesi ve Nasıreddin Şah'ın 17 Zilkade 1313'te Şah Abdülazim türbesinde öldürülmesi ele alınır. Son olarak yazar, Seyyid Cemal'in Afgan kimliğine dair belgeleri, naaşının Kabil'e naklini ve milliyeti konusundaki ihtilafı işler. Makale, suikastın Mason çevrelerinin, İngiliz diplomasisinin ve Seyyid Cemal'in hırsının işbirliğinin sonucu olduğu sonucuna varır.

Anahtar Kelimeler: Nasıreddin Şah, Masonluk, Seyyid Cemaleddin Esedabadi, Mirza Rıza Kirmani, Meşrutiyet

CITATION (APA):

Pedram, M.H. Nasıreddin Şah Suikastının Perde Arkası. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 04, sayı 13, Sonbahar 2026, ISSN: 3041-8690.

در این نوشتار کوتاه عاملان و آمران پشت‌پرده ترور ناصرالدین‌شاه قاجار و نقش بارز محافل فراماسونری و به خصوص سیدجمال‌الدین معروف به افغانی و یا اسدآبادی را بدون ورود به سایر ابعاد شخصیتی، سیاسی و آزادیخواهانه او که در نهضت بیدارگری و اصلاح‌طلبی جهان اسلام داشته، صرفاً از منظر اسناد تاریخ فراماسونری ایران در رابطه با ترور ناصرالدین‌شاه مورد بررسی قرار می‌دهیم. ناصرالدین‌شاه را اکثر مورخان داخلی و سیاسیون خارجی به کاردانی و تجددخواهی ستوده‌اند و بلاشک رواج بسیاری از مظاهر تمدن جدید در ایران از آثار دوران سلطنت اوست. محمود محمود نوشته است: «ناصرالدین‌شاه در سال‌های اخیر سلطنت خود مرد مجربی شده بود، کشور را خوب می‌شناخت و خوب اداره می‌کرد، دولت انگلیس هم به کلی از او مأیوس شده بود، دیگر نمی‌توانستند از او استفاده کنند چون که شاه به دسایس آنها واقف شده بود. در این صورت بودن چنین پادشاهی برای کشور ایران لزومی نداشت». همچنین به نوشته ابراهیم صفائی: «ناصرالدین‌شاه نسبت به دانشمندان و روحانیون و هنرمندان احترام خاصی مرعی می‌داشت و خودش نیز شاعر و نویسنده و نقاش بود و با موسیقی هم آشنایی داشت... ناصرالدین‌شاه در اوج نفوذ قدرت و رقابت سیاسی روس و انگلیس در ایران کشور را با دست خالی حفظ کرد و به هر صورت بر فرض آن که تمام محاسن ناصرالدین‌شاه را نادیده بگیریم و معایب او را بزرگ سازیم و وی را به کلی محکوم کنیم تازه واقعه قتل او چون به تحریک بیگانگان و به منظور بسط نفوذ انگلیسی‌ها بر ایران و تسلط خلافت عثمانی بر میهن ما انجام شده این فکر و عمل از نظر ملت ایران و استقلال ایران عمل زیان‌خیز و جنایتکارانه بوده و جز ایجاد هرج و مرج نتیجه نداشت». اسماعیل رائین نیز، نقش محرک و مشوق محافل فراماسونری و دیپلمات‌های معروف و مشکوک وزارت خارجه انگلیس و دربار عثمانی را در ترور ناصرالدین‌شاه، چنین نوشته است: «نقشه قتل ناصرالدین‌شاه که قبلاً در لندن بین سید، ادوارد براون انگلیسی (استاد اعظم فراماسونری)، میرزا ملکم‌خان، ویلفرید بلنت از یک طرف و محفل فراماسونری در وزارت خارجه بریتانیا و وزارت هندوستان (راندولف چرچیل و لرد کرزن) از طرف دیگر مطرح شده بود، با زمینه مساعدی که سفیر انگلیس در دربار عثمانی به نفع سید فراهم کرد و بعد از مذاکره سلطان عبدالحمید (دوم) و سید قطعی شد. سید از وجود مرد رنجدیده‌ای مثل میرزا رضا کرمانی استفاده نمود و او را مأمور قتل شاه ساخت. ناصرالدین‌شاه که در آن زمان در تدارک جشن آغاز پنجاهمین سال سلطنت خود بود، و جهت زیارت به زیارتگاه حضرت عبدالعظیم رفته بود پس از نماز با گلوله ششلول میرزا رضا کرمانی از پای درآمد». در سطور مزبور چکیده مطالب و تحقیقات ارزشمند سه تن از پژوهشگران نامی تاریخ معاصر ایران در رابطه با موضوع مقاله به عنوان نمونه ارائه شد، حال با مرور کوتاهی به تاریخچه مختصر فراماسونری در ایران، نقش بارز محافل فراماسونری جهان را با استناد به اسناد موثق تاریخی، که در ترور ناصرالدین‌شاه قاجار نقش‌آفرینی داشته‌اند به تفضیل مورد ارزیابی قرار می‌دهیم .

تاریخچه مختصر فراماسونری در ایران

فراماسونری که انگلیس‌ها از ۳۵۰ سال قبل آن را با کلمات دلپذیر آزادی، برادری، برابری و نوع‌دوستی رواج دادند، از قرن هیجدهم به بعد به بزرگترین وسیله استعمار ملت‌ها تبدیل شد.(۱) اسناد موثق تاریخی بیانگر آن است که فعالیت فراماسون‌ها در ایران از دوران فتحعلی‌شاه آغاز شده و اولین فراماسون ایران میرزا عسگرخان اورمی افشار بوده است: با ورود میرزا عسگرخان اورمی افشار به لژ فراماسونری در پاریس که در ۲۴ نوامبر ۱۸۰۸ صورت گرفت، محتمل است که آقای سفیر در بازگشت به وطن بین دوستان مورد اطمینان خود اطلاعات چندی درباره تأسیس لژ منتشر کرده و توجهشان را به عقاید مساعد خود جلب کرده است.(۲) همانطوری که اشاره شد، در زمان فتحعلی‌شاه مخصوصاً هنگامی که ناپلئون امپراطور فرانسه به اتفاق پل اول امپراطور روسیه می‌خواست با کمک ارتش ایران به تسخیر هندوستان اقدام نماید، انگلیسی‌ها با تمام وسایل وارد معرکه شدند و از این کار جلوگیری کردند، و در این تاریخ، ورود سر هارد فورد جونس و سر جان ملکم که هر دو از «استادان» فراماسونری بودند، روابط ایران و انگلستان وارد مرحله جدیدی گردید. خود سر هارد فورد جونس می‌نویسد: از بزرگان ایران هرکس را که توانستم فراماسون کردم و برای آمدن سر جان ملکم زمینه را آماده ساختم... در همین موقع بود که سر جان ملکم، سر گور اوزلی، سر هارد فورد جونس استادان لژهای فراماسونی انگلستان به اتفاق سایر نمایندگان سیاسی آن کشور با کیسه‌های زر و لیره‌های چشم خیره کن به سوی دربار ایران هجوم آوردند... گرفتن رشوه و مقرری از انگلیس‌ها برای اولین بار توسط میرزا ابوالحسن شیرازی فراماسون راسخ العقیده به صورت مستمری درآمد و بعدها به نام «مقرری خانوادگی» تغییر عنوان داد.(۳) بدین ترتیب انگلیسی‌ها با دادن مقرری و با وارد کردن درباریان ایران به لژهای فراماسونی آنها را در ردیف دوستان و طرفداران باوفای بریتانیا درآوردند. محمود محمود در این رابطه نوشته است: باور کنید از آن روزی که عنوان فراماسون در این مملکت پیدا شد و محفل سری آنها به اشاره لندن در این سرزمین تشکیل گردید از همان روز بدبختی و سیه‌روزی ملت ایران شروع شده است. همین که ناراضی‌ها و ساده‌لوحان بعدها طبقه شیاد و ماجراجو در اطراف این محفل گرد آمدند از آن روز اساس حکومت ایران متزلزل گردید و امنیت از مملکت ایران رخت بربست (۴).

افشاء محافل فراماسونری در ایران

اسماعیل رائین نوشته است: در بین نویسندگان ایرانی محمود محمود بیش از همه نسبت به ماسون‌ها سوءظن دارد و آنها را عوامل سیاسی انگلیس می‌داند. وی می‌نویسد: «تأسیس محفل فراماسیون در ایران باید از صدها سال بیشتر باشد در اوایل قرن نوزدهم سه نفر از انگلیس‌ها بیش از هر انگلیسی دیگر با ایران سر و سری داشتند. سر هارد جونس، جیمز موریه و جیمز فریزر. باید گفت بدون تردید اینان یکی از اولین دسته مبلغین محفل فراماسون لندن بودند که در ایران محفل فراماسون را دایر کردند.»(۵) محمود محمود در همه مجلدات تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن نوزدهم میلادی هر جا فرصتی یافته، به افشای ماهیّت فراماسونری پرداخته و آخرین آرزوی قلبی خود را در این باره این چنین بر روی صفحات تاریخ خود آورده

است: شاید یک روزی تاریخ صحیح این محفل که در ایران پیدا شده، از قلم یک دانشمند متتبع ایرانی نشر شود، ولی تا حال این موضوع در پرده استتار مانده، و گاه‌گاهی یک داستان‌هایی از آن نوشته می‌شود، ولیکن اصل موضوع دانسته نشده است.(۶) لازم به ذکر است که در زمان چاپ اثر ارزنده محمود محمود در سال ۱۳۲۸، اطلاعات صحیح و مستند تاریخی راجع به محافل فراماسونری در ایران بسیار ناقص بود، لیکن ده سال بعد از چاپ کتاب «تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس» یعنی در سال ۱۳۳۸ اثر گرانسنگ استاد خان‌ملک ساسانی تحت عنوان «سیاستگران دوره قاجار» منتشر شد که نخستین بار اطلاعات مستندی راجع به فراماسون‌ها در آن کتاب ارائه شده بود. شانزده سال بعد از انتشار کتاب محمود محمود و شش سال بعد از چاپ کتاب ارزنده خان‌ملک ساسانی، در سال ۱۳۴۴ کتاب «رهبران مشروطه» به قلم ابراهیم صفائی منتشر شد که حاوی اطلاعات دقیق و مستندی راجع به فراماسون‌های اولیه ایران بود. اما در نهایت ۲۸ سال بعد از چاپ کتاب محمود محمود، در سال ۱۳۴۶ اسماعیل رائین اثر ارزنده، مستند و تحقیقی خود تحت عنوان: «فراموشخانه و فراماسونری در ایران» را در سه جلد منتشر کرد و بدین ترتیب آرزوی قلبی محمود محمود نیز برآورده شد، ولی متأسفانه در زمان چاپ کتاب رائین دو سال از وفات محمود محمود می‌گذشت زیرا: محمود محمود در سال ۱۳۴۴ در سن ۸۵ سالگی وفات یافت و در اواخر عمر پربار خود نیز از نعمت بینایی محروم شده بود.(۷) رائین از برجسته‌ترین و آگاه‌ترین روزنامه‌نگاران و پژوهشگران زمان خود به شمار می‌آمد. او روزنامه‌نگاری جسور، نویسنده‌ای پرکار و سختکوش و پژوهشگری دقیق و پرحوصله بود. در شرایط سختی که بیم و وحشت بر سراسر ایران سایه افکنده بود، کدام نویسنده و پژوهشگر می‌توانست پنجه در پنجه چهار هزار فراماسون صاحب جاه و مقام و ثروت افکنده اسرار خیانت‌های آنان را فاش سازد؟ رائین با انتشار آثاری نظیر فراموشخانه...، حقوق‌بگیران انگلیس در ایران، اسناد خانه سدان و آثاری از این دست پرده از چهره عوامل مزدور بیگانه برگرفت و متجاوزان به آزادی و حقوق مردم را رسوا ساخت. او کاری کرد کارستان که تا آن زمان کسی را یارای دست یازیدن به آن نبود... رائین در دهم دی‌ماه ۱۳۵۸ همچون سربازی که در میدان جنگ کشته شود در محل نشر و چاپ، جایی که صحنه زندگی و نبرد او بود، به شهادت رسید (۸).

دوران سلطنت ناصرالدین‌شاه

راجع به دوران سلطنت پنجاه ساله ناصرالدین‌شاه قاجار حرف و حدیث فراوان است: «ناصرالدین‌شاه را اکثر سیاسیون خارجی به هوش و تجددخواهی و کاردانی ستوده‌اند، رواج بسیاری از مظاهر جدید تمدن در ایران از قبیل تأسیس مدرسه‌های ابتدایی و عالی، چاپخانه، سربازخانه، مدرسه موزیک، مدرسه نقاشی، موزه، مدرسه طب، ایجاد داروخانه و بیمارستان دولتی، صحیه، پست و تلگراف و تلفن، اعزام محصل به اروپا، راه‌سازی، راه‌آهن، ساختن هتل‌های دولتی، تأسیس پلیس و ژاندارمری، طبع و ترجمه کتب علمی و ادبی از آثار اوست.(۹) ناظم‌الاسلام کرمانی نیز، آثار خیریه‌ای که در سلطنت ناصرالدین‌شاه به شهود رسیده چنین نوشته است: ایجاد مدرسه دارالفنون در طهران، نشر علوم عالیه، ایجاد مریضخانه و دواخانه، تذهیب گنبد مطهر، ایوان طلای

مشهد مقدس، تذهیب گنبد حضرت عبدالعظیم، ایجاد تلگرافخانه، ایجاد ضرابخانه یا چرخ‌خانه، ایجاد چراغ گاز، ایجاد پست‌خانه، چراغ بخار در قورخانه، کارخانه توپ‌ریزی، باروت‌کوب‌خانه یا چراغ بخار، کارخانه فشنگ‌سازی، کارخانه چاشنی‌سازی، ایجاده دایره پولیس، سربازخانه‌ها در شهرها، نظم عساکر و ترتیب آنها، بنای قلعه‌جات در سرحدات، بنای مجمع الصنایع، ترقی در نسج حریر، ترقی در شال کرمان، بنای ابنیه متعدد در بلاد و شوارع عام به جهت رفاهیت عابرین، ساختن راه‌ها در اغلب بلاد که غالباً مسالک صبعیه را سهل کرده، انکشاف بعضی از معادن، ایجاد مجلس شورای دولتی، تعیین وزارت‌خانه‌های مرتب، دارالطباعــۀ و ایجاد روزنامه ایران.(۱۰) محمود محمود راجع به کشورداری سال‌های آخر عمر ناصرالدین‌شاه نوشته است: ناصرالدین‌شاه در سال‌های اخیر سلطنت خود مرد مجربی شده بود، کشور ایران را خوب می‌شناخت و خوب اداره می‌کرد، دیگر این ایام آلت دست اجانب نبود. دولت انگلیس هم به کلی از او مأیوس شده بود، دیگر نمی‌توانستند از او استفاده کنند چون که شاه به دسایس آنها واقف شده بود و تلقینات آن دولت در او دیگر تأثیری نداشت. در این صورت بودن چنین پادشاهی برای کشور ایران در این تاریخ لزومی نداشت، این بود فتنه‌جویان جهان سیدجمال‌الدین اسدآبادی را محرک شدند تا وسیله قتل شاه را فراهم نمود و شاه به دست میرزا رضای کرمانی به قتل رسید.(۱۱) رائین به نقل از محمود محمود در رابطه با نفوذ دو همسایه بدخواه ایران یعنی روس و انگلیس در دوران ناصرالدین‌شاه نوشته است: در مدت این پنجاه سال دو همسایه مقتدر ایران نگذاشتند قدمی برای ترقی ایران برداشته شود. هرکس آمد به فکر ترقی ایران افتاد به او فرصت نداده از بین بردند. کسانی بر ایران حکومت کردند که دست‌نشانده خودشان بودند، فقط در سال‌های اخیر سلطنت ناصرالدین‌شاه بود که شاه و صدراعظم متوجه شدند که سروکار آنها با چه شیادانی است هرکس را می‌شناختند از دربار رانده محافل آنها را بستند، به فتنه‌جویان دیگر راه ندادند ولی عمر این مدت بسیار کوتاه بود، در همین ایام کوتاه بود که ناصرالدین‌شاه با تیر میرزا رضا کرمانی به تحریک سیدجمال‌الدین فراماسون کشته شد.(۱۲) به نوشته ابراهیم صفائی خود سیدجمال‌الدین در ابتدای امر راجع به ناصرالدین‌شاه نظر مثبتی داشته و گفته بود: «آنچه از روی تحقیق دانسته‌ام شاه به واسطه مراوده با اروپاییان علمی از سیاست حاصل نموده می‌داند که در مملکت باید قانون باشد، قلم‌ها آزاد باشد، ابواب مدارس مفتوح گردد». اما چون شاه نتوانسته بود حس جاه‌طلبی سید را اقناع کند، بعداً به صورت یکی از نادان‌ترین و ستمکارترین زمامداران معرفی گردیده و نسبت سلب مشاعر و خبط دماغ به او داده است! ناصرالدین‌شاه نسبت به دانشمندان و روحانیون و هنرمندان احترام خاصی مرعی می‌داشت و خودش نیز شاعر و نویسنده و نقاش بود و با موسیقی هم آشنایی داشت. ناصرالدین‌شاه با توجه به اوضاع عمومی کشور و فشار سیاست روس و انگلیس، مقدورات کم و محظورات زیادی داشت، با این حال خدماتی هم کرد و مکرر به صدد تنظیم قوانین مترقی و دنیاپسند برآمد ولی اطرافیان او را به لطایف الحیل مانع می‌شدند. گرچه ناصرالدین‌شاه می‌توانست خدمات مهم‌تری انجام دهد اما توجه به گردشگری و عیاشی و شکار مقداری از وقت او را می‌گرفت و مرتکب اشتباهاتی هم شد... ولی به هر حال ملکات قابل تحسینی داشت، و دوره سلطنت

او برای مردم ایران یک دوره آرامش، آسایش محسوب می‌شود، او در اوج نفوذ قدرت و رقابت سیاسی روس و انگلیس در ایران استقلال کشور را با دست خالی حفظ کرد. به هر صورت بر فرض آن که تمام محاسن ناصرالدین‌شاه را نادیده بگیریم و معایب او را بزرگ سازیم و وی را به کلی محکوم کنیم تازه واقعه قتل او چون به تحریک بیگانگان و به منظور بسط نفوذ انگلیس‌ها بر ایران و تسلط خلافت عثمانی بر میهن ما انجام شده این فکر و عمل از نظر ملت ایران و استقلال ایران عملی زیان‌خیز و جنایتکارانه بوده و جز ایجاد هرج و مرج نتیجه نداشت (۱۳).

سیدجمال به روایت محقق «اسناد سیاسی دوران قاجاریه»

جمال‌الدین افغانی از سیاست‌پیشگان و آزادیخواهان مشرق زمین است ولی نسبت به نفوذ و افکار و تأثیر کلام او سخن به گزافه گفته‌اند، ملیت و مذهب و مسلک سیاسیش مشکوک و با جمعیت «فراماسون» هم وابستگی داشته است. در هند و مصر و پاریس کوشش‌های ضداستعماری نموده، در کشور عثمانی طرفدار اتحاد اسلام و در ایران خواهان آزادی و عدالت و قانون شده ولی در تمام کوشش‌ها و تلاش‌ها هدف نخستینش ارضای حس جاه‌طلبی خود بوده است. سه بار به ایران آمده بار سوم به جرم تحریکات بر ضد شاه و دولت در ج ۱۳۰۸/۲ به بغداد تبعید شده و از طریق بصره به لندن گریخته و با دیپلمات‌های انگلیس طرح دوستی ریخته و در پناه آنان به فتنه‌جویی و ناسزاگویی بر ضد سلطنت و دولت ایران ادامه داده است. در آغاز ۱۳۱۰ق به دعوت سلطان عبدالحمید رهسپار استانبول شده و به اطاعت او درآمده داعی اتحاد اسلام گردیده و سرانجام با پشتیبانی و تحریک سلطان به منظور «اتحاد اسلام» یعنی کشیدن ایران در زیر پرچم خلافت عثمانی، طرح جنایتی ریخته و عنصری تبهکار (میرزا رضا کرمانی) را مأمور قتل ناصرالدین‌شاه ساخته و خود در شوال ۱۳۱۴ به بیماری سرطان فک در استانبول درگذشته است (۱۴).

اسناد عضویت سیدجمال در محافل فراماسونری جهان

۱ ـ نخستین سندی که درباره عضویت فراماسونری سیدجمال‌الدین در دست است، تقاضای ورود به محفل فراماسونری «لژ کوکب شرق» قاهره است. این لژ یکی از محافل وابسته به گراند لژ مصر می‌باشد (۱۵).

۲ ـ تشکیلات سرّی دیگری که سیدجمال‌الدین در مصر و تونس و شاید فرانسه به وجود آورده جمعیت «عروه» نام دارد که در اصل در حیدرآباد هند تشکیل شده بود. از مرام و نظام این جمعیت شبه‌فراماسونری که روزنامه «عروةالوثقی» در پاریس ارگان آن بوده است، هیچگونه اطلاعی در دست نیست (۱۶).

۳ ـ سیدجمال در مدت اقامت خود در مصر، در محافل ماسونی زیر نیز فعالیت می‌کرده و یا عضو وابسته و به اصطلاح ماسون‌ها «ویزیتور» بوده: ۱. گراند لژ محلی مصر .Grand Lodge of Egypt 2 لژ مازینی Mazzini که به زبان ایتالیایی کار می‌کرده ۳. لژ نیل .Nile Lodge 4 لژ یونانی قاهره که به زبان‌های فرانسه و یونانی کار می‌کرده است (۱۷).

۴ ـ در مدت چهار سالی که سیدجمال‌الدین در قاهره در لژ فراماسونری وابسته به انگلیسیان و منشور انگلند فعالیت می‌کرد، در مجامع عمومی، در جامع‌الازهر هنگام تدریس، در قهوه‌خانه‌ها و در مقالاتی که می‌نوشت علیه انگلستان و سیاست استعماری آن کشور سخن می‌گفت. او شب‌ها در محافل ماسونی از استاد اعظم لژ و برادران ماسونش که همه به موجب قوانین ماسونیک تعبداً می‌بایستی اوامر صادره را اجرا کنند، به سر می‌برد و روزها به یاران و مریدانش درس آزادیخواهی و مبارزه با انگلیس را می‌داد...!(۱۸)

۵ ـ سید پس از چهار سال فعالیت در لژ ماسونی وابسته به انگلستان و رسیدن به مقام «استاد بزرگ» در سال ۱۸۷۹ (۱۲۹۷ه) از لژ انگلیس کولب شرق اخراج شد، فرانک لاسل نماینده سیاسی و ژنرال کنسول انگلیس، علت اخراج او را انکار خدا و تظاهر علنی در این باره دانسته است...(۱۹)

۶ ـ سید در قاهره این دفعه (بار دوم) با ریاض پاشا وزیر اول مصر روابط گرمی پیدا کرد، مجلس درس در منزل خود برای طلاب ترتیب داد سپس به تأسیس جمعیت «فراماسون» در مصر اقدام نمود. این مجلس با محفل فراماسون شرق فرانسه ارتباط داشت و رئیس جمعیت فراماسون مصر نیز خود سید بود. این جمعیت سرّی به زودی قریب سیصد عضو پیدا کرد.(۲۰) در این رابطه خان‌ملک ساسانی نیز نوشته است: باری اقامتش در مصر قریب نه سال طول کشید. در آنجا بانی و مؤسس لژ فراماسون بوده و لژ مزبور سیصد عضو داشته است (۲۱).

۷ ـ سید در ماه مارس ۱۸۸۴ (۱۳۰۱ه) تقاضای عضویت دوباره در لژ گراند اوریان پاریس را نمود. این بار لنگاسه استاد اعظم لژ گراند اوریان، شخصاً نامه‌ای به وی نوشته و از او برای شرکت و عضویت در لژ دعوت نمود (۲۲).

۸ ـ در تمام مدتی که سید در پاریس اقامت داشت در لژ گراند اوریان که پایبند مذهب و خدا نبود فعالیت می‌نمود. همین که «بلنت» شرق‌شناس انگلیس به پاریس آمد و او را، برای تکمیل نقشه‌های شیطانی خود به لندن برد. سید در لندن در لژ Faith شروع به فعالیت کرد. لژ فاتح، از جمله لژهایی است که مأموران مستعمرات انگلیس را تربیت کرده و به عضویت می‌پذیرد (۲۳).

۹ ـ سیدجمال در سال ۱۳۰۷ه (۱۸۸۹م) به دعوت اعتمادالسلطنه بار دوم به ایران آمد و در خانه حاج‌محمدحسن امین‌الضرب (کمپانی) سکونت نمود: «در مدتی که سیدجمال در ایران بود، در «سازمان فراموشخانه ملکم» فعالیت می‌کرد. سیدجمال برای اینکه پرده‌ای بر اسرار و فعالیت خود بکشد عده‌ای از افراد مؤثر مملکت را جزو محارم خود قلمداد کرده و چند پادو و مستخدم سرپایی نیز که پول و تبلیغ در آنها مؤثر بود، استخدام نمود که از جمله فدائیانش بودند! در بین این دو دسته محارم سید از همه نزدیک‌تر به او حاج‌امین‌الضرب از طبقه تجار و حاج‌شیخ‌هادی نجم‌آبادی از طبقه علما بودند که هر دو نفر در کار سیاست وارد بودند. علاوه بر این دو نفر عناصر ذیل نیز از طبقات مختلف جزو محارم سید بودند: از طبقه علما سیدمحمد طباطبایی، از طبقه رجال دولت امین‌الدوله و مشیرالدوله، از اعیان آقامیرزانصراله‌خان و برادرش آقامیرزا فرج‌اله‌خان، از شعرا و نویسندگان

اعتمادالسلطنه و ذکاءالملک (محمدعلی فروغی)، از اطبا دکتر مهدیخان... و حاج‌سیاح نیز از فعالین خانه سید در مدت اقامت در تهران و هنگام سفر به روسیه بود (۲۴).

۱۰ ـ سید جمال‌الدین حسینی اسدآبادی معروف به افغانی، یکی از فراماسون‌های اولیه ایران است که با ۲۱ نام و در ۹ لژ فراماسونری عضویت داشت و در هر کشوری که وارد می‌شد نامی به خود می‌گذاشت.(۲۵) به عنوان مثال برخی از نام‌های او عبارتند از: جمال، جمال‌الدین، جمال‌الدین اسدآبادی، جمال‌الدین الاستبولی، جمال‌الدین الحسینی، جمال‌الدین حسینی رومی، جمال‌الدین الحسینی الافغانی، شیخ‌جمال، شیخ‌جمال‌الدین، جمال‌الدین افندی، سیدجمال افغانی، السیدالحسینی و... علت تغییر نام‌های فراوان سیدجمال را «تلون مزاج شدید» و ایجاد آشوب، فتنه و فساد و آتش‌افروزی‌های وی در دوران عمرش دانسته‌اند (۲۶).

۱۱ ـ سند موثقی که تصویر سیدجمال‌الدین را با پیش‌بند فراماسونری و در لباس استادی نشان می‌دهد.(۲۷) تصویر دیگری از سیدجمال‌الدین با پیش‌بند فراماسونری و در لباس استادی. (این تصویر را خان‌ملک ساسانی از کتاب زندگانی سیدجمال‌الدین به قلم مرتضی مدرس چهاردهی برداشته و چاپ کرده است) (۲۸).

اهداف سیدجمال از ورود به دربار ناصری و علل دشمنی او با شاه

یحیی دولت‌آبادی در رابطه با اهداف ورود سیدجمال‌الدین به دستگاه حاکمه ناصرالدین‌شاه نوشته است: سید برای رسیدن به زمام‌داری امور دولت شاید اولاً افغانستان را سهل‌الحصول‌تر تصور کرده باشد و چون از آنجا مأیوس شده مصر را برگزیده و ضدیت مأمور سیاسی انگلیس با وی در مصر شاید از روی پی بردن به مقاصد او بوده است و چون از اقامت مصر به این سبب و از اسلامبول به واسطه مخالفت شیخ‌الاسلام با وی مأیوس شده ایران را نقطه رسیدن به آمال خویش تصور کرده باشد و گمان نمی‌کرده تا اتحاد وی با روحانیون شیعه خصوصاً حجج‌الاسلام عتبات عالیات از دولت ناصری مشکلاتی در راه او پیش آید که قابل رفع شدن بنا شد. سید سفری از راه بوشهر به ایران آمده در اصفهان از او پذیرایی شایان شده به طهران می‌رود چندی مانده و باز به خارج سفر می‌نماید و به سبب سعایت درباریان نادان از وی نزد شاه، سید همه وقت در خط رسیدن به مقصود خود در تلاش بوده تا آخرین سفر ناصرالدین‌شاه به اروپا که با شاه و رجال دولت در روسیه و بعد در آلمان ملاقات می‌کند و او را به ایران دعوت می‌نمایند.(۲۹) سیدجمال‌الدین به موجب دعوت تلگرافی اعتمادالسلطنه از جانب ناصرالدین‌شاه، از پاریس به طهران آمد و بسیار مورد احترام واقع شده به همین مناسبت رجال و علمای ایران نیز به وی احترام می‌کردند، ناصرالدین‌شاه نظارت بسیاری از امور سیاسی و سازمان نظامی کشور را به او داد، اما طبیعت جاه‌طلب سید به این موقعیت اکتفا نمی‌کرد و می‌خواست در کارهای کشور مطلق العنان باشد و صدراعظم بشود. سید چون از آزادی و قانون و اتحاد اسلام صحبت می‌کرد و نفوذ کلام هم داشت رفته‌رفته در میان رجال و روحانیون طرفدارانی پیدا کرد و افکار تند و آتشینش جمعی را به او مجذوب

نمود، سید در خفا نیز تبلیغ مسلک فراماسونی می‌کرد و جمعی را با این اصول آشنا می‌نمود. اما تندروی در تبلیغات سیاسی و مخالفت با اتابک، ناصرالدین‌شاه را بدو بدبین نمود و سید ناچار ایران را ترک گفت و از پترزبورگ سر در آورد. چون پترزبورگ هم جایی نبود که سید بتواند به هدف‌های خود نزدیک شود ناچار بار دیگر راه انگلستان را پیش گرفت. در ۱۳۰۶ قمری (۱۸۸۹م) که «نمایشگاه عمومی» پاریس افتتاح شد سید از لندن به پاریس رفت و در مراجعت از طریق آلمان در مونیخ خدمت ناصرالدین‌شاه رسید، شاه باز نسبت به او ملاطفت نمود و به توصیه انگلیسی‌ها به ایران دعوتش کرد و از همان جا به پیشنهاد اتابک سفری به عنوان مأموریت به پترزبورگ رفته به طهران آمد (۱۳۰۷ق) و بار دیگر مورد محبت و تفقد شاه واقع شد، منزل سید در خانه حاج‌امین‌الضرب بود، افرادی از طبقات مختلف به دیدن او می‌رفتند و گروهی مجذوب بیانات بیدار کننده و عمیق او می‌شدند، میرزا رضا کرمانی که مردی ستمدیده و لجوج و متهور بود و در آن هنگام گماشته خانه حاج‌امین‌الضرب بود مجذوب سید شد، این بار حس شدید جاه‌طلبی سید اجازه نداد قدری صبر کند تا شاه فکر مقامی برای او بکند منتظر بود لدی‌الورود شاغل مقام مهمی شود. چون سه ماه گذشت و خبری نشد شروع به تلیغات و تحریکات سوء، علیه شاه و اتابک نمود، اما عجله کار او را خراب کرد. سید برای تأمین امیال خود با ظالمی مثل ظل‌السلطان می‌ساخت و از او مستمری و سه هزار تومان رشوه می‌گرفت که به سود او کار کند و در طهران مردم را علیه کامران میرزا نائب‌السلطنه و اتابک برانگیزاند. چون کار تبلیغات سید علیه شاه و حکومت و پخش شبنامه‌ها بالا گرفت، به حضرت عبدالعظیم تبعید شد ولی در آنجا نیز آرام نمی‌نشست، عاقبت پس از هفت ماه به وسیله مختارخان حاکم حضرت عبدالعظیم دستگیر و تحت نظر سواران آقابالاخان با خفت تبعید گردید، عجب اینجا است که با آن همه نفوذ کلام سید، کسی به داد او نرسید و به علت مقاومت، او را از ته بازارچه حضرت عبدالعظیم تا جلو بازار، کشان‌کشان بردند و چون نزد مردم متهم بود که بی‌دین است و سید نمی‌باشد در بازار شهر ری بند شلوارش را پاره کردند که ببینند مختون هست یا نه؟ و او را مکشوف العوره سوار بر اسب کردند، تنها میرزا رضا گماشته و مرید او بود که بر سر و مغز خود می‌زد و مردم را به کمک می‌طلبید ولی کسی اعتنا به حرف او نمی‌کرد (شعبان ۱۳۰۸ق). سید از همین وقت فکر انتقام‌جویی از ناصرالدین‌شاه را در دل گرفت (۳۰).

همفکری سیدجمال با محافل فراماسونری جهت قتل شاه

سید از طریق بوشهر از ایران تبعید شد و در بصره «نامه‌ای به مرحوم میرزای شیرازی مبنی بر شکایت از شاه نوشت، اما میرزا اعتنایی نفرمود، پس از چندی سید از بصره به لندن رفت و به سابقه دوستی به منزل میرزا ملکم‌خان وارد شد. ملکم در این اوقات به علت ارتکاب اعمال مخالف شئون دولت ایران از مقام وزارت مختاری ایران در لندن عزل شده بود و به همین دلیل برای کینه‌جویی روزنامه قانون را منتشر می‌کرد و از دربار ایران انتقاد می‌نمود و در اندیشه انتقام‌جویی از شاه بود، این همدردی و همفکری، سید و ملکم را خیلی به هم نزدیک کرد و موجبات آشنایی سید با برون (ادوارد براون) و بعضی محافل و مقامات

انگلیس وسیله ملکم فراهم شده، برون هم که در این اوقات در مجله آسیایی لندن مطالبی علیه دولت و سلطنت ایران می‌نوشت با سید و ملکم هم‌صدا شد. در همین اوقات بود که فکر قتل ناصرالدین‌شاه در لندن بین سید و چند دیپلمات معروف و مأمور مشکوک وزارت خارجه انگلیس و ملکم مطرح شد.(۳۱) بنابه نوشته رائین، سیدجمال که یک عمر تظاهر به دشمنی و مبارزه علیه سیاست استعماری انگلستان در هند، مصر، ایران و سایر نواحی خاورمیانه و آسیا کرده بود، این بار خود را چنان به دامان انگلیسی‌ها انداخت که به طور علنی مورد حمایت آنان قرار گرفت. وی چون می‌دانست که برای همیشه از مراجعت به ایران محروم شده و دیگر در این کشور نقشی نخواهد داشت به لندن رفت تا به وسیله دوستان انگلیس خویش امثال: بلنت، چرچیل، وولف و براون نقشی را که آنان به عهده‌اش می‌گذاشتند ایفا نماید.(۳۲) ادوارد براون استاد اعظم فراماسونری راجع به دیدارش در منزل میرزا ملکم‌خان نوشته است: «سیدجمال را در پاییز ۱۸۹۱ هنگامی که پس از دومین اخراج از ایران از لندن بازدید می‌نمود، ملاقات کردم، این دیدار در منزل پرنس ملکم‌خان در هلند پارک، صورت گرفت و من هنوز خاطره زنده‌ای از آن شخصیت مقتدر در ذهن دارم... در اثنای مذاکرات، من از وضعیت ایران جویا شدم و وی، تا آنجا که در خاطر دارم، پاسخ داد که شش هفت تن گردن زده نشوند، امید هیچ‌گونه اصلاحی در ایران نمی‌توان داشت، و افزود که اولین فرد «ناصرالدین‌شاه و دومی باید امین‌السلطان باشد». جالب است که این هر دو به قتل رسیدند.(۳۳) رائین نوشته است، هر چند سیدجمال به ظاهر خود را ضداستعمار انگلیس نشان می‌داد: معهذا مدارک موجود خلاف این نظر را نشان می‌دهد و یکی از گویاترین آنها اظهاراتی است که از طرف «ویلفرید بلنت» انگلیسی هنگام معرفی سید به «راندولف چرچیل» وزیر امور هندوستان به عمل آمده است. بلنت در این معرفی می‌گوید: گرچه نام او در لیست سیاه است و همه او را دشمن سرسخت انگلیس می‌دانند ولی هرگاه او دارای چنین شهرتی و سوابقی نبود چگونه می‌توانست برای ما فایده‌ای داشته باشد...(۳۴) سید در مجله ضیاءالخافقین که به عربی و انگلیسی انتشار می‌یافت از هیچ‌گونه ناسزاگویی علیه ناصرالدین‌شاه خودداری نمی‌کرد، ظاهراً قسمت انگلیس این مجله را ملکم و برون تنظیم می‌کردند و دولت انگلیس را به خلع ناصرالدین‌شاه دعوت می‌نمودند، در این تحریکات حکومت لندن هم از سید حمایت می‌کرد، و لرد کرزن هم علیه شاه و اتابک کتاب می‌نوشت. متعاقب این اقدامات، سید در اوایل ۱۳۱۰ق به دعوت سلطان عبدالحمید به استانبول رفت و مورد تجلیل قرار گرفت. سلطان عبدالحمید مرد دیکتاتور و ساده‌لوح که مشروطه عثمانی را در نطفه خفه کرده بود از انقلاب‌های اطراف کشور بیم داشت و از نفوذ معنوی ناصرالدین‌شاه در کربلا و نجف و سامره و کاظمین و خانقین می‌ترسید و نگران آن بود که این مناطق مثل زمان فتحعلی‌شاه به دامن ایران بیفتد.(۳۵) لازم به ذکر است همچنانکه سلطان عبدالحمید، مشروطه اول عثمانی را با انحلال پارلمان (۱۰ صفر ۱۲۹۵ق) در نطفه خفه کرد، «لرد کرزن فراماسون معروف انگلیسی نیز با کمک فراماسون‌های ایرانی و فرانسوی و انگلیسی، قسمت‌هایی از انقلاب مشروطیت ایران را در روزهای واپسین پیروزی هدایت می‌کرد».(۳۶) و نتیجه آن به انحراف کشیده شدن مشروطه توسط فاتحان تهران و ناکام ماندن

مشروطه‌خواهان اصیل آذربایجان گردید. محمود محمود نوشته است: «کرزن در تمام مدت حیات سیاسی خود دشمن و بدخواه سرسخت ایران بوده، فنای ملت ایران را برای بقای ملت انگلیس می‌خواست، اگر کسی رویهٔ سیاسی او را نسبت به ایران بداند حس خواهد کرد چه دشمن خطرناکی برای ایران بوده است.(۳۷) لرد کرزن با نفرت‌پراکنی و دروغ‌پردازی علیه ایالت ترک‌زبان آذربایجان و ناصرالدین‌شاه قاجار نوشته است: «اکثر سکنه این ایالت (آذربایجان) ایرانی نیستند از نژاد ترک می‌باشند دلیل آن هم رواج زبان ترکی در آن ایالت است... ناصرالدین‌شاه چنانکه قبلاً نیز اشاره نموده‌ام ایرانی نیست بلکه ترک است.(۳۸) لرد کرزن حدود یک و نیم قرن پیش، تخم سخنان فتنه‌انگیزی را کاشت که در زمان حکومت فاشیستی و وابسته پهلوی بارور شد و متأسفانه هم‌اکنون نیز بدخواهان ایران و آذربایجان آگاهانه و یا ناآگاهانه سخنان شوم کرزن را تکرار می‌کنند. لرد کرزن مهره خطرناک انگلیسی «در اواخر سلطنت ناصرالدین‌شاه در مسافرت سیاسی خود به خراسان برای تکمیل نقشه استعمار و عقب‌ماندگی در خراسان، میرزا محمد قوام‌الدوله را مأمور تشکیل لژ فراماسونی می‌کند که عامل شکست جنگ مرو و یکی از بنیادگزاران اولیه فراماسون در ایران است.(۳۹) به خاطر اشاره‌ای گذرا به اندیشه‌های سیاسی لرد جرج کرزن، دشمن بدخواه ایران، از موضوع اصلی غافل نشویم. بنابه نوشته اسماعیل رائین: مجامع پان اسلامی که از طرف شیخ‌جمال‌الدین اسدآبادی پایه‌گذاری شده درصدد برانداختن دستگاه صدراعظم و در فکر انقراض رژیم قاجاریه و برقراری جمهوری اسلامی و اتحادیه نزدیک با کشور عثمانی است.(۴۰) اگر مطالب کتاب خطی «تاریخ فراماسونری در ایران» نوشته دانشمند فقید خان‌ملک ساسانی را قبول کنیم که در این ایام لژ ماسنی اسلامبول در ایران نیز فعالیت می‌کرد و اغلب از ایرانیان عضو همین لژ بودند، بایستی گفت که سیدجمال‌الدین بدون دستور لژ مزبور فرمان قتل شاه را نداده است (زیرا تا قبل از افتتاح لژ بیداری ایرانیان در تهران، لژ فراماسونی اسلامبول محفل و مرکز فراماسون‌های ایران بود).(۴۱) باری هنگامی که اقدامات حاد سید علیه شاه ایران در جریان بود واقعه اختلاف شیعه و سنی و جنگ بین طرفداران مرحوم میرزای شیرازی و عمال حکومت عثمانی به میان آمد که شیعیان فاتح شدند و مأموران دولت عثمانی را مقتول و مضروب نموده و از سامره بیرون راندند. این مسئله ناراحتی سلطان عبدالحمید را افزود و تصور کرد که ناصرالدین‌شاه خیال تصرف کربلا و نجف و بغداد را دارد و مضطربانه سید را احضار و با او به مشورت پرداخت گفت، ناصرالدین‌شاه از سلطنت با دوام و قدرت و نفوذ خود حیثیتی به دست آورده که اگر پابرجا بماند وضع مرزهای عثمانی در خطر خواهد بود و روحانیون شیعه و مردم ایران به حمایت ما برنخواهند خاست بنابراین باید زودتر نقشه خود را عملی کنیم، و به سید گفت «شما هر کاری را که درباره او باید کرد اجرا نمایید و از هیچ چیز پروا نکنید» بدین ترتیب نقشه قتل ناصرالدین‌شاه که شاید قبلاً در لندن بین سید و ملکم طرح شده بود به دست سلطان عبدالحمید و سید حتمی و قطعی شد.(۴۲) رائین نیز در تأیید مطالب مزبور نوشته است: نقشه قتل ناصرالدین‌شاه که قبلاً در لندن بین سید، براون، ملکم

و بلنت از یک طرف و محفل فراماسونری در وزارت خارجه و وزارت هندوستان از طرف دیگر مطرح شده بود، با زمینه مساعدی که سفیر انگلیس در دربار عثمانی به نفع سید فراهم کرد، و بعد از مذاکره سلطان عبدالحمید و سید قطعی شد (۴۳).

دستور سیدجمال به میرزا رضا کرمانی جهت ترور شاه

فراهم کردن دیدار میرزا رضا کرمانی با سیدجمال در استانبول، توسط رؤسا فراماسونری عملی شد: هنگامی که همه مقدمات قتل ناصرالدین‌شاه فراهم شد، دو نفر از رؤسا فراماسونری ایران که یکی از آنها در لباس روحانیت بود، به اشاره لژ و استاد اعظم ملکم‌خان میرزا رضا کرمانی را که از فدائیان سید بود و از مظالم دولت می‌نالید به عثمانی حرکت داد. میرزا رضا با کمک خرج آقا شیخ‌هادی نجم‌آبادی به استانبول رسید.(۴۴) شرح جریان دیدار سیدجمال‌الدین اسدآبادی با میرزا رضا کرمانی را ابراهیم صفائی چنین نوشته است: میرزا رضا مرد ستمدیده و بدبختی که قبلاً به تهمت عمل منافی عفت و قتل خواهر خود از کرمان متواری شده و به علت فعالیت‌های سیاسی در موضوع اعتراض به انحصار توتون و پخش شبنامه مدت‌ها در زندان به سر برده بود خود را به استانبول رسانید و سید که آلت فعل بی‌اراده و از جان گذشته‌ای می‌خواست به مقصود رسید. میرزا رضا که سابقه خدمت به سید داشت در اولین ملاقات بدبختی‌های خود را شرح داد، سید گفت: تو غیرت نداشتی ظالم را باید کشت»، سپس به معرفی سید، میرزا رضا به بیمارستان دولتی رفته پس از بهبودی به مباشران سلطان عبدالحمید معرفی شد و حقوق دریافت می‌داشت و سید برای آنکه افکار او را خوب تسخیر کند خیلی به او احترام می‌کرد، وی را در کالسکه سلطنتی که در اختیار داشت کنار دست خود می‌نشانید تا آنکه مأموریت او را بازگو کرد و وسایل حرکت او را به ایران به منظور قتل ناصرالدین‌شاه فراهم آورد.(۴۵) سرانجام ناصرالدین‌شاه به دستور مستقیم سیدجمال‌الدین اسدآبادی که مؤسس فراماسونری در مصر و ایران بود، کشته شد. سیدجمال‌الدین دستور قتل ناصرالدین‌شاه را در اسلامبول صادر کرد و میرزا رضا کرمانی را به تهران فرستاد.(۴۶) سیدجمال‌الدین از این اقدام خود (فرمان قتل ناصرالدین‌شاه) دو نتیجه مهم گرفت، یکی از میان بردن پادشاه مستبدی که سد راه اعمال و اقدامات فراماسون‌ها بود و دیگر راضی و خشنود ساختن عبدالحمید، پادشاه عثمانی. زیرا به موجب اظهارات میرزا رضا کرمانی: وقتی فتنه سامره برپا شد و میان شیعیان اتباع میرزای شیرازی و اهل سامره گفتگو و جنگ به میان آمد، سلطان عبدالحمید همه تحریکات و جنگ‌های بین شیعیان و سنّیان را از تحریکات ناصرالدین‌شاه دانسته و به سید گفته بود در حق ناصرالدین‌شاه هر چه از دستت می‌آید بکن و خاطر جمع باش.(۴۷) شاید سید، «سلطان عبدالحمید را با بیانات مؤثر و گیرای خود نرم کرده قول و قراری با هم گذاشتند که ناصرالدین‌شاه را از میان بردارند و سید با نفوذ خود تمام ممالک اسلامی را متحد کند و سلطان امیرالمؤمنین کل مسلمین بشود و ناچار سید هم پاشا یا اعلم کل ممالک اسلامی می‌شد.(۴۸) به هر تقدیر، سیدجمال‌الدین اسدآبادی که خود مؤسس فراماسونی در ایران بود و سال‌ها در دربار عثمانی برای «خلیفه مسلمین» یعنی سلطان عثمانی کوشش می‌کرد، از وجود مرد رنج‌دیده‌ای مثل میرزا رضا کرمانی که چندین بار در سیاه‌چال‌های دربار و زندان‌های

مخوف تا پرتگاه مرگ و نیستی رفته بود استفاده نمود و او را مأمور قتل ناصرالدین‌شاه ساخت.(۴۹) و میرزا رضا را روانه ایران کرد. «باری میرزا رضا به طهران آمد (میرزا رضا در طهران تنها با شیخ‌هادی نجم‌آبادی ملاقات نموده کاغذ سید را به او رسانید. ظاهراً شیخ از این توطئه باخبر بود) و در روز ۱۷ ذی‌قعده ۱۳۱۳ نقشه شومی به دست او اجرا شد، شاه که در تدارک جشن آغاز پنجاهمین سال سلطنت خود بود به طور عادی به زیارت حضرت عبدالعظیم آمد و پس از نماز با گلوله ششلول از پای درآمد و سراسر طهران و ایران را عزادار ساخت و آرامش پنجاه ساله ایران به هم خورد... تاریخ بیداری ایران هم نوشته: ناصرالدین‌شاه در سال ۱۳۱۳ به فتوای فیلسوف اعظم! سیدجمال‌الدین به دست میرزا رضا کرمانی که از ستمدیدگان بود از پای درآمد».(۵۰) نکته قابل تأمل اینکه در نقشه قتل ناصرالدین‌شاه ماسون‌ها همه جوانب کار را با دقت برنامه‌ریزی و محاسبه کرده بودند و با برادران فراماسون خود در داخل ایران نیز هماهنگی کامل داشتند، «روزی که سیدجمال‌الدین دستور قتل ناصرالدین‌شاه را در اسلامبول صادر کرد و میرزا رضا کرمانی را به طهران فرستاد به موجب اظهار معاون الوزراء که در آن تاریخ رئیس واردات پستخانه بود پاکت سفارشی به تهران می‌رسد که در آن خبر حرکت میرزا رضا کرمانی و فرمان قتل شاه داده شده بود ولی این پاکت به عللی باز نشد و پس از مرگ ناصرالدین‌شاه از مندرجات آن اطلاع حاصل گردید!(۵۱) با ترور ناصرالدین‌شاه نقشه سیدجمال و سلطان عثمانی مبنی بر قیام مردم و علما به نفع عثمانی و ایجاد خلافت اسلامی ناکام ماند زیرا قتل ناصرالدین‌شاه «چنان مردم و جامعه روحانیت شیعه ایران و اعتاب مقدس را متأثر کرد که نامه‌های زیادی حاوی نفرت و انزجار به سیدجمال و دربار عثمانی رسید. زیرا مردم این دو نفر (سلطان و سیدجمال) را که هر دو را سنی می‌شناختند، باعث بروز این واقعه فجیع می‌دانستند. حتی علمای نجف و کربلا در نشان دادن انزجار خود کوتاهی نکردند.(۵۲) ناظم‌الاسلام کرمانی نوشته است که بعد از ترور ناصرالدین‌شاه، «مرحوم مظفرالدین‌شاه خیال کشتن میرزا رضا و قصاص آن را نداشت... نگارنده از مرحوم شیخ‌محمدحسن شریعتمدار طهران شنیدم که می‌گفت: من به اعلیحضرت مظفرالدین‌شاه گفتم، چرا در کشتن میرزا (رضا) مسامحه دارید و کشتن او را چرا به تأخیر انداختید؟ مظفرالدین‌شاه فرمود این شخص قابل کشتن نیست. من جواب دادم اعلیحضرت از حق خود گذشتند و ما رعایا که فرزندان شاه سعید شهید هستیم تا قتل قاتل پدر خود را به دار نبینیم چشممان گریان خواهد بود. مستدعی هستیم که میرزا رضا را به ملت بدهید تا مردم گوشت بدن او را با دست و دهان بکنند. مرحوم مظفرالدین‌شاه فرمود که آیا این طور کشتن موافق با شرع است آیا قانون اسلام اجازه می‌دهد که این طور کسی را به قتل رسانند!؟... باری میرزا رضا کرمانی بعد از استنطاق (بازجویی) توسط میرزا ابوتراب‌خان نظم‌الدوله که رئیس نظمیه بود در صبح روز پنجشنبه دوم ربیع‌الاول ۱۳۱۴ق در میدان مشق طهران به دار آویخته شد و مردم به تماشای او می‌رفتند (۵۳).

فشار دولت ایران به دولت عثمانی جهت استرداد سید و مرگ ناگهانی او

از طرف دیگر «دولت ایران هم با تحقیقاتی که از میرزا رضا به عمل آورد به نقشه قتل پی برد و از دولت عثمانی تقاضا کرد سیدجمال‌الدین ـ خبیرالسلطنه ـ میرزا آقاخان و شیخ‌احمد روحی را تحویل دولت ایران بدهند، سلطان برای حفظ حیثیت خود و پوشیدن جنایتی که مرتکب شده بود از تحویل سیدجمال‌الدین خودداری کرد.(۵۴) خان‌ملک ساسانی نوشته است: پس از کشته شدن ناصرالدین‌شاه سلطان حمید در یک وضعیت روحی فوق‌العاده واقع شده بود، از یک طرف چون خودش محرک و مشوق این کار بوده با قول‌هایی که به سید داده، چطور او را تسلیم دولت ایران کند، این است که به عذرهایی چند متوسل شده و از این سوراخ به آن سوراخ فرار کرده است.(۵۵) روزنامه قفقاز ۴ ذی‌حجه ۱۳۱۳، از اسلامبول به روزنامه مشاق می‌نویسد که بعد از رسیدن خبر قتل پادشاه ایران دولت عثمانی می‌خواهد به هر وسیله که هست به توسط روزنامه‌ها وفات شاه را از وقایع طبیعی بنمایاند.(۵۶) سلطان عبدالحمید (دوم) وقتی متوجه شد که تمام وعده‌های سید پوچ و بی‌اساس درآمده است و هیچ‌کس در ایران به او اعتنایی نمی‌کند و حتی علمای شیعه از او تنفر بیشتری پیدا کرده‌اند، او را فراموش کرده و از قصری که در اختیارش گذاشته بودند، اخراج نمود. بعد از اخراج او از قصر سلطان، سید همه جا به سلطان عبدالحمید نسبت «مالیاخولیا» می‌داد... مأموران دربار عثمانی که گزارش گفته‌های او را به شاه دادند، سلطان وی را تحت نظر قرار داد و ارتباط او را با مردم قطع کرد. در این هنگام دولت ایران برای استرداد سید فشارهایی به دولت عثمانی وارد آورد. ولی سلطان عبدالحمید که می‌ترسید با تحویل سیدجمال‌الدین حقیقت قتل ناصرالدین‌شاه برملا شود، دستور قتل او را صادر نمود. سرانجام مرگ او در رجب ۱۳۱۴ (اکتبر ۱۸۹۶) اعلام شد و به ظاهر علت درگذشت او سرطان فک‌السفل و گلو قید گردید و تشییع جنازه رسمی از وی به عمل آمد.(۵۷) مهدی بامداد راجع به وفات سیدجمال نوشته است که در ۹ مارس ۱۸۹۷ (۵ شوال ۱۳۱۴هق در سن ۶۰ سالگی) بدرود جهان گفت و با کمال جلال و شکوه در گورستان مشایخ (شیخلر مزارلیغی) نزدیک نشان‌تاش به خاک سپرده شد (۵۸).

اسناد قاطع افغانی بودن سیدجمال‌الدین

ابراهیم صفائی در رابطه با هویت و مدارک قاطع افغانی بودن سیدجمال‌الدین افغانی با استناد به آرشیو وزارت امور خارجه ایران سال ۱۳۲۳، نوشته است: سیدجمال‌الدین افغانی فرزند سیدصفدر، در سال ۱۲۱۵خ. در اسعدآباد افغانستان، در نزدیکی کابل، متولد شده است، شماری از ایرانیان و نویسندگان ایرانی بر اثر اشتباه یا تشابه نام «اسعدآباد» با «اسدآباد» و یا جذبه شهرت او، وی را اهل اسدآباد همدان پنداشته‌اند، در حالی که او خود در بسیاری از مکتوباتش «جمال‌الدین الحسینی الافغانی» امضا می‌کرده است... سیدجمال در آذرماه ۱۲۷۵ در استانبول به خاک سپرده شد. در سال ۱۳۲۲خ. دولت افغانستان که سیدجمال را از مفاخر آن سرزمین می‌دانست، برای او در حومه شهر کابل آرامگاه ویژه‌ای ساخت و در سال ۱۳۲۳خ. از دولت ترکیه خواستار آن شد که بازمانده جسد سید را به دولت افغانستان تحویل دهد. این خبر در رسانه‌ها و مطبوعات منعکس شد و از سوی چند نویسنده و روزنامه در تهران جنجالی برانگیخت زیرا آنها روی تعصب و یا تلقینات ذهنی، سیدجمال را از ایران می‌پنداشتند .

دولت ایران در برابر این جنجال برای تحویل بازمانده جسد سید به دولت ترکیه اعتراض کرد، دولت ترکیه این اعتراض را به اطلاع دولت افغانستان رسانید. دولت افغانستان این اعتراض را رد کرد و مدارک افغانی بودن سیدجمال را برای دولت ترکیه فرستاد، آن مدارک پس از رسیدگی در وزارت خارجه ترکیه، از طریق سفارت آن دولت برای وزارت امور خارجه ایران به تهران فرستاده شد، پس از وصول مدارک یادشده، برای بررسی آن مدارک جلسه‌ای در دربار به ریاست ابراهیم حکیمی (حکیم‌الملک) وزیر دربار با شرکت نمایندگان وزارت امور خارجه و چند تن از دانشمندان تشکیل گردید. مدارک ارسالی دولت افغانستان مبنی بر افغانی بودن سیدجمال‌الدین مطالعه شد، آن مدارک چندان بر افغانی بودن او صراحت داشت، که اعضای جلسه متفقاً افغانی بودن سیدجمال را تأیید کردند و صورتجلسه‌ای مبنی بر این نظریه بر پایه آن اسناد تنظیم و امضا نمودند، و با این تشخیص قاطع هویت سیدجمال، دولت ایران اعتراض خود را پس گرفت و از دولت ترکیه و افغانستان عذرخواهی کرد.(۵۹) به نوشته مهدی بامداد: چون دولت افغانستان او را از اهالی مملکت خود می‌دانست بنابه درخواست دولت مزبور از دولت ترکیه جنازه او را در سال ۱۳۲۳خ. (۱۳۶۳هق) از اسلامبول به کابل حمل و در آنجا استخوان‌های پوسیده او را دفن نمودند.(۶۰) این بود سرانجام زندگی یکی از استادان لژهای فراماسونری پنج کشور که به ظاهر داعیه‌ای جز مسلمانی، اتحاد اسلام، خلافت مسلمین و یا به قول ادوارد براون فراماسون انگلیس و طراح وزارت خارجه بریتانیا در ایران جز «نظری عمیق و شور و انجذابی غریب نسبت به عالم اسلام چیز دیگری نداشت.(۶۱) ابراهیم صفایی بر این باور بود که «اگر سیدجمال‌الدین در یکی از کشورهای مشرق به مقامی که می‌خواست می‌رسید هرگز تا این اندازه دنبال آزادیخواهی و مبارزه با استبداد نمی‌رفت. این بود بیوگرافی مختصر نخستین رهبر مشروطه ایران که بعدها درباره او غلو شده به فیلسوف اعظم و نابغه مشرق و منادی اتحاد اسلام، نجات دهنده ملل شرق، معروف گردیده و سه ملت افغان و ترک و ایران هر کدام به مناسبتی او را از خود دانسته‌اند.»(۶۲)

منابع

۱ .فراموشخانه و فراماسونری در ایران ـ اسماعیل رائین ـ جلد اول ـ ص۱۱.

۲ .همان مأخذ ـ جلد دوم ـ ص۶.

۳ .همان مأخذ ـ جلد اول ـ ص۱۶ـ۱۷.

۴ .تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن نوزدهم میلادی ـ محمود محمود ـ ص۲۸.

۵ .فراموشخانه... ـ جلد دوم ـ ص۱۸.

۶ .نخستین کارگزاران استعمار ـ حسین ملکی زاوش ـ ص۳۴۲.

۷ .نام‌آوران آذربایجان در سده ۱۴ ـ غلامرضا طباطبایی مجد ـ ص۵۷۱.

۸ .فراموشخانه... ـ جلد اول ـ چاپ سوم ـ ۱۳۷۸ ـ به نقل از مقدمه چاپ جدید ـ به قلم دکتر حسن حاج‌سیدجوادی .

۹ .رهبران مشروطه ـ ابراهیم صفائی ـ انتشارات جاویدان ـ چاپ سوم ـ ص۲۴.

۱۰ .تاریخ بیداری ایرانیان ـ ناظم‌الاسلام کرمانی ـ بخش اول ـ ص۱۲۸.

۱۱ .تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس ـ جلد ۸ ـ ص۲۱۰.

۱۲ .فراموشخانه... ـ جلد دوم ـ ص۱۹.

۱۳ .رهبران مشروطه ـ ص۲۴ـ۲۵.

۱۴ .اسناد سیاسی دوران قاجاریه ـ ابراهیم صفائی ـ ص۲۴۸.

۱۵ .فراموشخانه... ـ جلد اول ـ ص۳۶۷.

۱۶ .همان مأخذ ـ ص۳۹۲.

۱۷ .همان مأخذ ـ ص۳۷۴.

۱۸ .همان مأخذ ـ ص۳۷۳.

۱۹ .همان مأخذ ـ ص۳۷۸.

۲۰ .رهبران مشروطه ـ ص۱۵.

۲۱ .سیاستگران دوره قاجار ـ خان‌ملک ساسانی ـ ص۱۸۸.

۲۲ .فراموشخانه... ـ جلد اول ـ ص۳۸۶.

۲۳ .همان مأخذ ـ ص۳۸۷.

۲۴ .همان مأخذ ـ ص۳۹۱.

۲۵ .همان مأخذ ـ ص۳۵۹.

۲۶ .همان مأخذ ـ ص۳۶۳ و ۳۶۴.

۲۷ .همان مأخذ ـ ص۳۶۱ .

۲۸ .سیاستگران دوره قاجار ـ ص۱۸۹.

۲۹ .حیات یحیی ـ بخش اول ـ یحیی دولت‌آبادی ـ ص۹۳.

۳۰ .رهبران مشروطه ـ از ص۱۶ الی ۱۹.

۳۱ .همان مأخذ ـ ص۱۹.

۳۲ .فراموشخانه... ـ جلد اول ـ ص۴۰۵.

۳۳ .انقلاب مشروطیت ایران ـ ادوارد براون ـ ترجمه مهدی قزوینی ـ ص۵۹.

۳۴ .فراموشخانه... ـ جلد اول ـ ص۴۰۷.

۳۵ .رهبران مشروطه ـ ص۲۰.

۳۶ ـ فراموشخانه... ـ جلد اول ـ ص۳۳۱.

۳۷ .تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس ـ جلد ۵ ـ ص۴۱۰.

۳۸ .همان مأخذ ـ ص۲۲۹ـ۲۴۹.

۳۹ .فراموشخانه... ـ جلد دوم ـ ص ۴۳۶.

۴۰ .همان مأخذ ـ ص۲۲.

۴۱ .همان مأخذ ـ جلد اول ـ ص۱۶۵.

۴۲ .رهبران مشروطه ـ ص۲۵ـ۲۶.

۴۳ .فراموشخانه... ـ جلد اول ـ ص۴۱۱.

۴۴ .همان مأخذ ـ ص۴۱۲.

۴۵ .رهبران مشروطه ـ ص۲۶.

۴۶ .فراموشخانه... ـ جلد دوم ـ ص۱۶۴.

۴۷ .همان مأخذ ـ ص۱۶۶.

۴۸ .همان مأخذ ـ جلد اول ـ ص۴۱۲.

۴۹ .همان مأخذ ـ جلد دوم ـ ص۱۶۵.

۵۰ .رهبران مشروطه ـ ص۲۸.

۵۱ .فراموشخانه... ـ جلد دوم ـ ص۱۶۴.

۵۲ .همان مأخذ ـ جلد اول ـ ص۴۱۳.

۵۳ .تاریخ بیداری ایرانیان ـ ص۹۹ـ۱۰۵ـ۱۲۳.

۵۴ .رهبران مشروطه ـ ص۲۹.

۵۵ .سیاستگران دوره قاجار ـ ص۲۱۹.

۵۶ .همان مأخذ ـ ص۲۱۲.

۵۷ .فراموشخانه... ـ جلد اول ـ ص۴۱۳.

۵۸ .شرح‌حال رجال ایران در قرن ۱۲، ۱۳ و ۱۴ هجری ـ مهدی بامداد ـ جلد ۱ ـ ص۲۸۰.

۵۹ .تاریخ مشروطیت به روایت اسناد ـ ابراهیم صفائی ـ ص۱۲۱ـ۱۱۱.

۶۰ .شرح‌حال رجال ایران ـ جلد ۱ ـ ص۲۸۰.

۶۱ .فراموشخانه... ـ جلد اول ـ ص۴۱۵.

۶۲ .رهبران مشروطه ـ ص۳۴.